

18. Часовникова А.В. Христианские образы растительного мира в народной культуре. – М., 2003. – С. 22.
19. Там же. – С. 165.
20. Сумцов Н.Ф. Очерки истории южно-русских апокрифических сказаний и песен. – С. 39.
21. Часовникова А.В. Христианские образы растительного мира в народной культуре. – С. 40.
22. Там же. – С. 183.
23. Там же.
24. Богуцький Ю.П. Системно-онтологічні засади теорії культурно-історичного процесу // Культура і сучасність. – 2007. – № 1. – С. 5.
25. «Той, хто займається землеробством, не може бути атеїстом» // Церковна газета. – 2008. – № 19 (221). – С. 5.
26. Там само.
27. Карпова Л.О. Основи теорії культури. – С. 5 – 6.
28. Чекман І.С. Клінічна фітотерапія.
29. Богуцький Ю.П. Філософсько-методологічні засади дослідження феномена культурогенезу: історія та перспективи // Вісник Академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2006. – № 4. – С. 7.
30. Там само. – С. 8.
31. Богуцький Ю.П. Системно-онтологічні засади теорії культурно-історичного процесу // Культура і сучасність. – С. 12.
32. Чекман І.С. Клінічна фітотерапія.
33. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К., 2001. – С. 44.
34. Карташева І.І. Ботаніка для вчителя і учня. – Херсон, 2005. – С. 89.

Тетяна Рафальська
(м. Житомир)

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ ДУХОВЕНСТВА І ВІРУЮЧИХ НА ЖИТОМИРЩИНІ У 20 – 30-Х РОКАХ ХХ ст.

Досліджується репресивна політика радянської влади проти духовенства і віруючих на Житомирщині у 20 – 30-х роках ХХ ст.

Исследуется репрессивная политика советской власти против духовенства и верующих на территории Житомирщины в 20 – 30-х годах ХХ в.

Зі здобуттям Україною незалежності зріс науковий та суспільний інтерес до національної історії. У результаті відкриття для науковців раніше засекречених архівних джерел і можливості вільного висловлення думки з'явилась низка праць, в яких неупереджено розкриваються трагічні сторінки панування тоталітарного режиму в Україні. Зокрема, праці С. Білоконя, який запропонував підійти до проблеми репресій з точки зору евгенічного вчення. Дослідник звернув увагу на те, що внутрішня політика більшовиків була могутнім чинником усунення з життя особливо цінних елементів та виживання малоцінних [1]. Аналізуючи результати репресивної політики, С. Білокінь дійшов висновку, що перетворення, спрямовані на формування нового радянського типу людини, більшовики проводили цілком свідомо і цілеспрямовано, внаслідок чого в суспільстві відбулися незворотні процеси. Головний результат більшовицького

панування дослідник вбачає в тому, що воно «...погіршило людську субстанцію народу, пошкодило генофонд» [2].

Про значну інтенсивність досліджень свідчить поява монографій З. Лихолобової [3], В. Ченцова [4], М. Шитюка [5], у яких головну увагу приділено темі репресій в Україні. Соціально-психологічним аспектам репресій присвячена робота Л. Гриневича [6]. На унікальному архівному матеріалі базуються дослідження Ю. Шаповала, в яких розкривається «кухня» роботи чекістських органів, їх справжня функція в системі більшовицької державності [7]. Детальні дослідження соціального та національного складу репресованих в Україні містяться в працях В. Нікольського [8].

В останні роки посилилась тенденція до вивчення проблеми репресій на регіональних рівнях. На Житомирщині репресивну політику радянської влади проти військових досліджував Є. Тіміряєв [9], репресіям проти чеського населення регіону присвячено монографію М. Лутаю [10]. Методам та технологіям репресії, їх регіональним особливостям та репресивної політиці радянської влади проти національних меншин Житомирщини присвячені дослідження Т. Рафальської [11]. Процесу розвитку регіональних досліджень сприяє вихід книг «Реабілітовані історією», в яких містяться статистичні дані та аналізується фактичний матеріал, пов'язаний з репресіями в кожній області України.

Все ж таки, не дивлячись на зростання кількості наукових праць, присвячених темі репресій, комплексного дослідження проблеми ще не відбулось. На регіональному рівні дослідження також носять загальний характер. Свою наукову розвідку автор статті зосереджує на дослідженні проблеми репресій радянської влади проти церкви на Житомирщині у 20 – 30-х роках ХХ ст., приділяє особливу увагу методам та технологіям репресій в період «великого» терору 1937 – 1938 рр. Для написання статті використані матеріали Галузевого Державного архіву Служби Безпеки України, Державного архіву Служби Безпеки України в Житомирській області, Державного архіву Житомирської області.

Для владних структур було неважливо, до якої віри належать ті чи інші релігійні інституції. Постраждали всі – католики, православні, протестанти, послідовники ісламу, іудеї, буддисти. Своє місце в цій ескалації насильства було відведено Житомирщині. Специфікою регіону був багатонаціональний склад населення. За переписом населення 1926 р. у Волинській окрузі мешкало 689136 осіб. З них: українців – 451548, поляків – 94434, євреїв – 63578, німців – 52622, росіян – 23323. Таким чином, на 1000 осіб населення припадало близько 653 українців, 137 поляків, 76 німців, 92 євреїв, 37 росіян, 6 чехів. На Житомирщині національні меншини складали понад 30% населення, а в Україні в цілому – 18% [12].

У 1925 р. на Житомирщині було створено єдиний в Україні польський національний район – Мархлевський (Довбиський), з населенням 41000 осіб. (73% складали поляки). У 1930 р. виник Пулинський німецький район в складі 30 сільських рад. На території області створили також 12 чеських рад [13]. Багатонаціональний склад населення зумовив існування в регіоні різних релігій та релігійних течій: православних, римсько – католицьких, іудейських, лютеранських, російських старообрядців, сектантів. Для національних меншин церква та релігія весь час були головними факторами суспільного життя і мали величезний вплив на політичні погляди людей. Це дуже непокоїло радянську владу.

Але якщо в роки громадянської війни застосовувались методи «червоного штурму» проти церкви взагалі, то з середини 20-х років ХХ ст. тактика більшовиків змінюється. Влада не просто намагається проникнути в сутність конфесійних та міжконфесійних відносин, але і використати їх у своїх цілях. Більшовицька політика терору в першу чергу спрямовується проти духовенства, не зачіпаючи віруючих. Розгортається антирелігійна більшовицька пропаганда, спрямована на дискредитацію церкви та священників.

На початку 20-х років ХХ ст. більшовицькою владою була проведена акція по вилученню церковних коштовностей, яка відбувалась під гаслами допомоги голодуючим Поволжя. Але її цілі були зовсім іншими. По-перше, священники виступали проти вилучення церковних цінностей, що давало змогу їх заарештовувати по статтях кримінального кодексу. По-друге, радянська пропаганда отримала можливість змалювати образ служителя культу безсердечною та брехливою особою, яка прирікала дітей на смерть заради збереження церковних цінностей. По-третє, за рахунок церкви держава намагалась поліпшити своє матеріальне становище. Підсумок цієї акції був сумним. Голодуюче населення отримало лише незначну кількість очікуваного хліба, а багато безцінних пам'яток культури було втрачено. За спробу не допустити вилучення церковних святинь на Житомирщині були заарештовані та засуджені єпископ Волинської єпархії Аверкій (П. Кедров), священники А. Остальський, Ю. Красицький, О. Понікаров та інші [14], равин Вайсблат [15].

Середина 20-х років ХХ ст. позначилась лібералізацією відносин між державою та церквою. Зростає кількість релігійних громад. На 1 січня 1925 р. в Україні було зареєстровано 5453 громади Російської православної церкви (тихонівської чи слов'янської), 989 громад Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), 1947 громад Сінодальної (Обновленської) церкви [16]. В цей рік були видані спеціальні тези для працівників партапарату в яких розглядались релігійні рухи в Україні та завдання антирелігійної пропаганди. В них, зокрема, зазначалось, що релігійна ситуація характеризується розвалом єдиної православної церковної організації, різкою ворожістю між церковними угрупованнями. В той же час відмічалось організаційне укріплення протестантської і католицької релігій, сектантства, які мали тісні зв'язки з сільським населенням та суттєво впливали на нього. Не залишились по за увагою і єврейські релігійні общини. Але партійне керівництво не вважало синагоги головним ворогом, тому що великого впливу на пролетаріат вони не мали і зберегли свій авторитет тільки у міщанському середовищі. Також були визначені головні антирелігійні завдання: 1) провести повний облік релігійного руху в кожному окрузі; 2) вивчити релігійні рухи та їх внутрішні процеси; 3) визначити причини підвищення релігійного настрою мас; 4) вивчити склад релігійних угруповань та тенденції їх росту [17].

Влада скористалась розколом православ'я на велику кількість течій та розпочала провокації, спрямовані на розпалювання ворожнечі серед духовенства та віруючих, утворювала навіть нові релігійні течії та брала під владну опіку так звану прогресивну частину церковників. Прогресивними, на погляд радянських чиновників, в той час були обновленці. Типовим явищем стає насильницька передача їм владою православних храмів, що призводило до протистояння не тільки між священниками, але і віруючими. Так, у січні 1926 р. в с. Княжин Чуднівського району відбулась бійка між віруючими екзархату Російської православної церкви та Української автокефальної православної церкви, загинула людина [18].

Особливу увагу радянська влада приділяла римсько-католицькій церкві, яка займала непримиренну позицію щодо більшовиків. На території Житомирщини проживала численна польська громада та діяла римсько-католицька єпархія. Серед місцевих поляків ксьондзи користувались великим авторитетом, а тому були дуже небезпечними для радянської влади. Тим більше, що Житомирщина з 1921 р. стала прикордонною територією і межувала з «буржуазною» Польщею. Тому радянські органи безпеки, в першу чергу, намагались паралізувати вплив католицьких костьолів і ксьондзів на поляків Житомирщини. Методи використовувались різні. Це були демонстрації і мітинги «трудящих» з вимогою припинити шпигунську діяльність католиків в Україні, вербування таємних агентів, які повинні були розхитувати католицьку громаду з середини, тиск на ксьондзів. Показовою в цьому плані була справа заарештованого 9 листопада 1924 р. ксьондза Житомирського кафедрального

костюлу Андрія Федуковича, який під тиском підписав лист до Папи Римського Пія XI, у якому визнав, що в Україні ксьондзи виконують шпигунську і контрреволюційну роботу. Лист став приводом до численних публікацій в пресі про контрреволюціонерів в костьолах, а також для масових арештів польських священників. Хоча плани організаторів цієї провокації були частково зруйновані смертю ксьондза Федуковича, який будучи зламаним фізично і морально наклав на себе руки 4 березня 1925 р., здійснивши автодафе [19].

Наприкінці 20 – напочатку 30-х рр. ХХ ст. на Житомирщині було заарештовано і засуджено цілий ряд ксьондзів, в тому числі апостольського адміністратора Житомирської римсько-католицької єпархії Т. Скальського. Їм всім було пред'явлено звинувачення в антирадянській контрреволюційній діяльності та шпигунстві на користь Польщі. У червні 1930 р. було засуджено до вищої міри покарання (далі ВМП) із заміною вироку позбавлення волі на 10 років ксьондза К. Наскреньського. У 1933 р. заарештованих ксьондзів звинувачували в отриманні допомоги для голодуючих із-за кордону. У 1935 р. була сфабрикована справа «Контрреволюційної фашистської організації римсько-католицького та уніатського духовенства на Правобережній Україні». Масові арешти священників та депортація польського та німецького населення в 1935 – 1936 рр. призвели до поступового закриття костьолів і їх передачі державним органам управління. Житомирська римсько-католицька єпархія фактично припинила існування. На волі залишилися одиниці ксьондзів, церковна структура була зруйнована.

До середини 30-х рр. ХХ ст. на Житомирщині були піддані репресіям представники різних релігій. Зокрема, архієпископ Волинський і Житомирський Української автокефальної православної церкви (далі УАПЦ) С.А. Орлик, голова общини УАПЦ в Житомирі М.В. Хомичевський (Борис Тен), кістер лютеранської общини с. Садки Черняхівського району Р.М. Пауц, пастор євангелістсько-лютеранської церкви Густав Улле та інші.

В середині 30-х рр. ХХ ст. наступ на церкву посилюється. Після прийняття Конституції 1936 р., в якій проголошувалась свобода совісті, зростає кількість відвідувачів храмів, починається масовий збір підписів за відкриття церков. Навіть окремі комсомольці та комуністи почали хрестити дітей. Так, в доповідній записці секретаря Житомирського окружного партійного комітету до Київського обкому КП(б) датованої 1936 р. зазначалось, що відбувається активізація релігійних культів, спрямованих на відновлення діяльності церков, раніш закритих. Такі факти мали місце практично в усіх районах. Почалась відбудова храмів, збирання грошей не для позики державі, а для церков. Так, під тиском громади с. Нова Буда Житомирський окривконком був змушений відмінити своє попереднє рішення про закриття сільської церкви [20]. Факти активного відродження церков містяться і в довідці окрвідділу НКВС про контрреволюційну діяльність церковників в районах округу. В ній, зокрема, зазначалось, що: «... дані говорять про посилення контрреволюційної діяльності церковників в ряді районів, особливо в м. Житомир. Служителі культу намагаються використати нову конституцію в своїх цілях. Священники діючих церков проводять активну роботу по створенню церковних общин з метою недопущення закриття церков і відкриття тих, які були закриті» [21]. Також відзначалась активна робота в цьому напрямку прибулого із заслання єпископа Максима (М.І. Руберовського), який користувався великим авторитетом в церковному світі і об'єднав навколо себе духовенство Житомира. В 1936 р. в місті проживало близько 200 безприходних попів та монахів, а також понад 100 безприходних попів, які прибули з різних районів прикордонної смуги. Вони, за інформацією органів НКВС, мали зв'язок із зарубіжним духовенством та інформували їх про переслідування церкви в Радянському Союзі і важкому становищі віруючих [22].

Оскільки прояви активності з боку духовенства та віруючих за радянськими законами підпадали під статті про контрреволюційну діяльність, влада отримала

можливість нанести рішучий удар по церкві. Наприклад, було заарештовано священика с. Троковичі Черняхівського району В. Юркевича за проведення нелегальних зборів віруючих та заяви про репресії проти церкви, за агітацію школярів відвідувати церкву. За спробу відновити богослужіння в с. Глубочок Троянівського району було заарештовано священика І. Шмигеля, в с. Чайківка Потіївського району заарештували селян, які збирали підписи для звернення про відкриття церкви. За подібними обвинуваченнями були заарештовані священики з с. Кодня – Вихва, Житомира – Вишневський, Панкратов та інші [23]. В с. Кручинець і навколишніх селах було заарештовано 37 членів секти «молокан-корніївців», які відмовлялися сплачувати податки та служити в Червоній армії. Троє з них були засуджені до ВМП [24].

Активна політика влади щодо закриття церков призвела до того, що в 1936 р. в деяких районах Житомирщини залишилося по 2 – 3 молитовних будинки, а в багатьох районах не залишилося жодного. Винятком було м. Житомир та навколишні села, де на початок 1937 р. ще продовжували діяти 13 православних церков, 1 костел, 1 каплиця та 8 синагог. Монастирі та лютеранські общини були закриті всі [25]. Приміщення закритих релігійних споруд використовувалися під склади, для культурних потреб, розбиралися для будівництва, просто стояли порожніми.

Рік прийняття сталінської конституції був розминкою перед «рішучим» наступом на церкву, який розпочався в 1937 р. У квітні 1937 р. УНКВС по Житомирській області розпочав збір матеріалів про контрреволюційну діяльність церковників по кожному району. Так, у доповідній записці начальника окрвідділу НКВС секретарю окрпарткому зазначалось, що в останній час активізувалась контрреволюційна діяльність церковників. Ними проводяться нелегальні релігійні обряди, ведеться антирадянська агітація проти проведення перепису населення, церковний актив висловлює незадоволення політикою партії та уряду. Ці тенденції прослідковуються по всіх районах округу [26].

Одночасно партійні органи і органи держбезпеки збирали матеріали на активних членів релігійних громад, комуністів та кандидатів в члени КП(б)У, які підтримували релігійні настрої. Районні органи НКВС доповідали партійним органам майже кожного місяця про контрреволюційну діяльність церковників і сектантів. В звітах зазначалось, що навіть в селах, де не було церков, населення продовжувало відстоювати своє право на свободу віросповідання і активно готувалося до святкування Пасхи, яка у 1937 р. збігалася з першотравневими святами. Для попередження розвитку діяльності церковників органами НКВС були намічені арешти найбільш активних членів релігійних громад. Проте влада боялася «ексцесів» з боку віруючих, тому тимчасово активні антирелігійні дії були припинені [27].

31 липня 1937 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило наказ № 00447 від 30 липня наркома внутрішніх справ М. Єжова. Цей документ вимагав засуджувати колишніх куркулів, карних злочинців, представників релігійних об'єднань, колишніх діячів доби царату до ув'язнення в табори і тюрми, або до смертної кари. На підставі цього та інших наказів у 1937 р. розпочалися масові репресії проти представників духовенства та віруючих. Для проведення арештів та слідства проводиться удосконалення репресивного апарату, зорієнтованого на масовий характер каральних заходів. При обласних управліннях НКВС були створені позасудові органи, які вирішували долі більшості заарештованих – трійки. До їх складу входили: секретар обкому КП(б)У, начальник обласного управління НКВС, прокурор області. Заарештованих розподіляли на дві категорії: 1 категорія – вища міра покарання – розстріл (ВМП), друга – ув'язнення у виправно-трудовах таборах на 8 – 10 років (далі ВТТ). Слідство по таких справах проводилося прискорено, в спрощеному порядку. Перше засідання трійки при УНКВС Житомирської області відбулося 23 жовтня 1937 р. До створення області у вересні 1937 р. кримінальні справи на громадян регіону розглядалися трійками при УНКВС по Київській та Вінницькій областях.

Технологія репресій виглядала наступним чином: санкції на арешт надавалися начальниками міжрайонних оперативних груп на підставі матеріалів справ й узгоджувалися з районними прокурорами. Особлива увага зверталась на необхідність використання матеріалів на куркулів – членів релігійних общин.

Священиків заарештовували поодинокі і цілими групами. Для періоду з жовтня по кінець грудня 1937 р. були характерні справи-одиначні та групові справи від 3 до 9 осіб. Слідство тривало дуже швидко, інколи не потрібно було навіть ні зізнань заарештованих, ні показань свідків. Так, 24 грудня 1937 р. було заарештовано безприходського священика О. Самойловича, якого звинуватили в антирадянській агітації. Винним він себе не визнав. Слідство по справі було закінчено наступного дня. В той же день рішенням трійки він був засуджений до ВМП [28].

2 грудня 1937 р. був заарештований священик з м. Малина – К. Кульчицький, якого звинуватили в «контрреволюційній націоналістичній діяльності» на користь Польщі. Слідство по справі закінчили за добу і відправили матеріали на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР (далі – двійка), яка засудила його на 10 років ВТТ [29]. Заступник начальника 3-го відділу УНКВС по Житомирській області згодом свідчив: «...обвинувачувальні висновки склалися за трафаретами, справи глибоко не вивчалися» [30].

Від самих підслідних, зазвичай, вимагалось просто підписати вже заготовлені тексти протоколів допитів або очних ставок. Якщо заарештовані відмовлялися це робити, то до них застосовувалися методи шантажу, чинився тиск, у тому числі фізичний. Так, в справі священика М. Капустинського та членів сільської релігійної громади (всього 21 особа) зустрічаємо яскраві приклади методів, які використовували органи НКВС під час репресій. Всі заарештовані мешканці с. Андрійовичи Ємільчинського району були звинувачені в створенні контрреволюційної повстанської диверсійної організації, агітації проти радянської влади та підготовці збройного повстання на випадок війни, хоча самі вони навіть не підозрювали, в чому їх звинувачують [31].

Одна із заарештованих під час допиту в 1961 р., пояснювала: «...на слідстві мене звинувачували в тому, що я ходжу до церкви, інших звинувачень не було. Тоді склали протокол і дали мені його підписати. Що в ньому було, я не знаю, бо мені його ніхто не читав. Я підписала протокол, бо мені погрожували побиттям, а сидючи в кабінеті я чула як били заарештованих. Вони від болю дуже кричали» [32].

Ще один свідок тих подій розповідав наступне: «...не дивлячись на побиття та образи, я відмовився підписувати протокол допиту, в якому були брехливі свідчення на мене та інших моїх односельців. Після цього мене приводили на допит ще двічі і жорстоко били. На третьому допиті я не витримав і підписав свідчення» [33]. Під час слідства по реабілітації засуджених по цій справі з'ясувалося, що всі вони були заарештовані тільки за те, що відстоювали сільську церкву від закриття.

Довідки-характеристики сільської ради, які впливали на винесення вироку, також писалися або співробітниками органів НКВС, або під їх диктовку. У 1961 р. під час допиту людина, яка була у 1937 р. головою сільської ради, свідчила: «...нас вночі визвали до Ємільчинського РВ НКВС і мені дали кілька довідок-характеристик на заарештованих односельців. На кого конкретно не знаю, бо читати мені їх не дали [34]. За рішенням трійки від 11 листопада 1937 р. 9 обвинувачених було засуджено до страти, 12 – на різні терміни ув'язнення у ВТТ.

Як свідчать статистичні дані про оперативно-слідчу роботу Житомирського УНКВС з 1 червня 1937 р. по 10 січня 1938 р. по області було заарештовано по звинуваченню в церковно-сектантській контрреволюції 540 осіб [35]. До ВМП було засуджено єпископа М. Руберовського, священиків К. Горбатюка і А. Янкина та інших. Обвинувачення засуджених були побудовані на суперечливих і непереконливих свідченнях самих заарештованих та свідків. Так, наприклад, під час слідства по справі

В. Гулько, обвинуваченого в розповсюдженні контрреволюційних листівок, додали матеріали на 3-х колишніх священиків і створили шпигунську контрреволюційну групу. В заяві на ім'я Житомирського обласного прокурора від 2 листопада 1939 р. священик П. Яровий писав: «...на допиті був свідок. Людина мені не знайома. Судячи по вигляду жебрак, мав зору 10 – 15%, недалекого розуму. На всі питання відповідав позитивно, але ім'я свого назвати не зміг, сказав що йому забили памороки. Після цього свідка вивели». В. Гулько був засуджений до ВМП, а священики отримали по 10 років ВТТ [36].

У звіті про результати роботи Житомирського УНКВС від 1 грудня 1937 р. керівництву Київського НКВС зазначалось, що контрреволюційне підпілля церковників та сектантів залишається розкритим неповністю. На території області безперечно існує широка контрреволюційна організація, як по церковній, так і по сектантській лініях. Тому місцеві органи безпеки вважали головним завданням репресії проти релігійного активу. Було намічено нанести головні удари по прикордонним районам Житомиру та Бердичеву [37].

На початку 1938 р. наркомом внутрішніх справ УРСР було призначено О. Успенського, а у лютому цього ж року до Києва зі спеціальною місією прибув нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов. Новому керівництву наркомату внутрішніх справ України стало зрозуміло, що ворогів потрібно шукати ще активніше. Змінюється тактика діяльності органів безпеки, акцент робиться вже не на одиночні справи, а на створення великих контрреволюційних угруповань. Арешти стали ще більш масовими. Було встановлено норму для кожного слідчого: по 5 – 8 «розколів» на день. Зрозуміло, що законними методами це зробити було неможливо.

Під час слідства в січні – лютому 1939 р. по справі над співробітниками УНКВС Житомирській області, слідча комісія у своєму висновку зафіксувала: «...начальник УНКВС по Житомирській області Г. В'яткін та його підлеглі порушували законоположення про арешти й ведення слідства, займались фальсифікацією довідок на арешти, штучно створювали групові справи, проводили групові допити з побиттям заарештованих та підштовхували підлеглих на масові побиття під час слідства для отримання зізнань» [38].

Діяльність репресивної машини в повній мірі відчули на собі релігійні діячі та віруючі Житомирщини. Слідчими УНКВС по Житомирській області було сфабриковано справу антирадянської релігійно-монархічної організації в складі 56 служителів культу. В справу було об'єднано дві контрреволюційні організації обновленців і тихонівців, які нібито разом боролися проти радянської влади. Рішенням трійки від 10 травня 1938 р. всі заарештовані по справі були засуджені до ВМП [39].

Крім звинувачень у реставрації монархії, церковників звинувачували і в націоналізмі. Так, у 1938 р. Бердичівським міськвідділом НКВС була «розкрита» справа С. Олійника, С. Якимовського та інших, всього 21 людина. Вони були представниками різних напрямків православ'я та представниками сільських церковних громад. Їх усіх звинуватили в належності до антирадянської націоналістичної повстанської організації. Рішенням трійки від 5 травня 1938 р. всі були засуджені до ВМП. 3 листопада 1938 р. було розстріляно ще 10 осіб духовного звання, необгрунтовано звинувачених в шпигунстві на користь Польщі. Більшість з них були похилого віку, але це не зупиняло владу. Заарештовані піддавалися тортурам і, не витримуючи фізичних мук, давали свідчення і на себе, і на своїх знайомих, забезпечуючи нову хвилю арештів. Обвинувачення в справах були побудовані на суперечливих і непереконливих свідченнях «вбитих» з самих заарештованих [40].

В націоналізмі обвинувачувались і представники інших національностей. Так, у листопаді 1937 – травні 1938 рр. Бердичівським міським відділом НКВС була «викрита і ліквідована» антирадянська підпільна сіоністсько-клерикальна єврейська організація з 8 осіб, з них – 4 служителя культу. Як зазначалось в обвинувачувальному висновку,

більшість членів організації були єврейськими клерикалами, колишніми члени буржуазно-націоналістичної організації сіоністів. Вони виховували в націоналістичному дусі молодь, налаштовували єврейське населення проти радянської влади і пропагували еміграційні настрої. Рішенням трійки від 10 травня 1938 р. всі члени організації були засуджені до ВМП [41].

Слід зазначити, що в різні періоди роботи трійки, «гуманізм» вироків також був різним. Так в жовтні – листопаді 1937 р. ВМП призначали 30,9% репресованих, у грудні 1937 р. – близько 50%, а у 1938 р. переважна більшість вироків була по першій категорії – ВМП [42].

Аналіз архівних матеріалів підтверджує, що «рішуча» антирелігійна політика радянської влади призвела до того, що на території Житомирської області на початку 1939 р. практично повністю була знищена матеріальна база церкви, а переслідування та репресії фізично винищили найбільш впливових представників духовенства.

Прикордонне розташування Житомирщини та велика питома вага національних меншин в складі її населення вплинули на процес розгортання та особливості розвитку репресивної політики радянської влади проти духовенства та віруючих регіону. Польська національна меншина була найчисельнішою на Житомирщині, а римсько-католицька церква користувалась значним авторитетом серед місцевих поляків та активно впливала на їх політичні погляди, тому органи НКВС в першу чергу нанесли нищівний удар по католикам регіону. Вже у 1935 – 1936 рр. Житомирська римсько-католицька єпархія фактично припинила своє існування, костьоли були закриті, майже всі ксьондзи репресовані. Страшну долю католиків розділили лютеранські громади та їх пастори, а також сектанти Житомирщини. Євреї та їх релігійні діячі також постраждали від репресій, але представники радянської влади вважали іудаїзм менш шкідливим, бо його сповідували переважно міщани, а не представники пролетаріату та селянства. Репресивні заходи проти іудеїв Житомирщини були більш м'якими.

Православна церква була головним ідеологічним супротивником радянської влади, бо мала великий вплив на більшість населення, але боротьба з нею полегшувалась відсутністю єдності в православ'ї. Церковний розкол дуже вміло використали органи НКВС на місцях. Вони штучно створювали міжконфесійні конфлікти і розпалювали міжконфесійну ворожнечу, що дало змогу роз'єднати православне населення регіону і жорстоко розправитись з представниками різних православних конфесій Житомирщини.

Підбиваючи підсумки, слід відмітити, що радянська влада протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст. часто змінювала методи і тактику боротьби проти духовенства та віруючих Житомирщини, використовувала різні технології терору для знищення ідеологічного супротивника. Ця боротьба продовжувалась протягом всього комуністичного періоду української історії.

1. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. – К., 1999. – С. 326 – 331.

2. Білокінь С.І. Що з того вийшло? // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 534.

3. Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу): Навчальний посібник. – Донецьк, 1996.

4. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – К., 2000.

5. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20 – 50-ті роки ХХ ст. – К., 2000.

7. Шаповал Ю.І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; його ж. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. – К., 1994.

6. Гриневич Л.В. Морально-психологічний аспект державного терору // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси.

8. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003.
9. Тіміряєв Є.Р. Репресії проти військових кадрів на Житомирщині (1937 – 1938 рр.) // Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє / Науковий збірник. – Житомир, 2007. – Т. 1. – С. 83 – 89.
10. Лутай М.Є. Чехи на Житомирщині: історія і сьогодення. – Житомир, 2008.
11. Рафальська Т.Л. «Великий терор» на Житомирщині: специфіка та технологія // УІЖ. – 2007. – № 3. – С. 66 – 75; її ж. Радянська репресивна політика щодо польської меншини на Житомирщині у 30-х роках ХХ століття // Історія та історіографія в Європі. – 2006. – № 4. – С. 147 – 156.
12. Див: Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. – Вып.4 – Москва, 1928. – С. 24 – 25.
13. Нестеренко В.А. Чехи Радянської Волині у міжвоєнний період (1920 – 1930 рр.) // Чехи на Волині. – Луцьк, 1994. – С. 57.
14. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. П-1820. – Оп. 2. – Спр. 821, 822, 2435.
15. Там само. – Спр.2281.
16. Жилюк С.І. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20 – 30-х роках ХХ ст. Архівні документи та матеріали. – Рівне, 2003. – С. 4.
17. ДАЖО. – Ф. П-85. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 21 – 23.
18. Ігнатуша О. Православні церкви в Україні у 20-х роках ХХ ст., та взаємини між ними // Український церковно-визвольний рух і утворення УАПЦ: Матеріали наукової конференції (Київ, 12 жовтня 1996 р.). – К., 1997. – С. 125.
19. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. – Житомир, 2000. – С. 142 – 143.
20. ДАЖО. – Ф. П-85. – Оп.1. – Спр.758. – Арк.1 – 4.
21. Там само. – Спр.757. – Арк. 14.
22. Там само. – Арк.16.
23. Там само. – Арк.15, 17.
24. Там само. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр.6997.
25. Там само. – Ф. П-85. – Оп. 1. – Спр. 813. – Арк. 5.
26. Там само. – Ф. П-83. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 36 – 41.
27. Там само. – Ф. П-127. – Оп. 1 «а». – Спр. 232. – Арк.45.
28. Там само. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 5934-п., в 3-х т. – Т. 3. – Арк. 85.
29. Там само. – Арк. 94.
30. Державний архів Служби Безпеки України Житомирської області (далі ДАСБУ, м. Житомир). – Спр. 18842 – оф. – Т.1. – Арк. 476.
31. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 11279-п. – Арк. 283 – 293.
32. Там само. – Арк. 451 – 455.
33. Там само. – Арк. 456 – 462.
34. Там само. – Арк. 463 – 470.
35. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі ГДА СБУ, м. Київ). – Ф. 42. – Спр. 33. – Арк. 66.
36. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 20290-п. – Арк. 68 – 69.
37. ГДА СБУ, м. Київ. – Ф. 16. – Оп. 30. – Спр. 148. – Арк. 67 – 68.
38. ДАСБУ, м. Житомир. – Спр. 18842-оф. – Т. 4. – Арк. 118.
39. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. – 5934-п. – в 3-х т. – Т.2. – Арк. 286 – 308.
40. Там само. – Спр. 5934-п., 6902-п., 12797-п.
41. Там само. – Спр. 5926-п. – Арк. 137 – 149.
42. Реабілітовані історією: У 27-ми томах / Житомирська область. У 7-ми книгах. – Житомир, 2006. – Кн. 1. – С. 32.